

Wout van Bekkum

Duizend jaar als een dag

Het millennium in het jodendom

Al in de Hebreeuwse bijbel zijn verwijzingen te vinden naar de gedachte dat een tijdsspanne van duizend jaar een bijzondere periode vormt met grote betekenis voor het omgaan met begrippen zoals toekomst, eindtijd en de komst van de Messias. In verschillende joodse tradities en teksten speelt het millenium dan ook een grote rol. Wout Van Bekkum geeft een overzicht.

‘In uw ogen zijn duizend jaar als de dag van gisteren die voorbijging, als de laatste waakstonde van de nacht.’ Dit psalmvers (90,4) geeft aan welke literaire en symbolische waarde reeds in de Hebreeuwse Bijbel werd toegekend aan ‘duizend jaar’, een voor mensen al onvoorstelbaar lange tijd die echter in relatie tot de eeuwigheid, ‘de tijd die nooit ophoudt’, tot een onbeduidende eenheid wordt. Tien eeuwen zijn voor een God die leeft en voortleeft in een oneindige reeks eeuwen niet meer dan een dag. Bovendien wordt in deze vergelijking benadrukt dat deze dag ‘gisteren’ is, de dag die alweer achter ons ligt, om de mens extra te doen beseffen dat hij in zijn kort en tijdelijk bestaan in niets lijkt op een God die, zoals vers twee in dezelfde psalm het stelt, reeds als God existeerde voordat de bergen waren ontstaan en voordat de aarde bestond. Het vers eindigt met de woorden: *me ‘olam >ad >olam attah El*, letterlijk: ‘van “eeuwigheid” tot “eeuwigheid” bent u God’, maar het woord *>olam* betekent tegelijkertijd ‘wereld’, waarmee de kern van het bijbelse denken over tijd en ruimte wordt geraakt. Deze studie probeert daarop aan te sluiten en brengt de voornaamste opvattingen over ‘duizend jaar’ of ‘millennium’ in het jodendom voor het voetlicht.

De Judeeërs van na de Babylonische ballingschap (538 voor de jaartelling) in de dagen van de Perzen en vervolgens in de Grieks-Romeinse periode hadden in hun omgang met de Hebreeuwse Bijbel een levenssysteem en een traditie ontwikkeld waarbinnen een rijke variatie aan ideeën over

verleden, heden en toekomst werd aangetroffen. Zo werd verhaald van de grote historische verlossing van het Hebreeuwse slavenvolk uit de macht van Egypte die zijn weerslag had op een niet aflatende gedachtenstroom over actuele en toekomstige verlossing van het joodse volk. Ooit was de goddelijke Leer, de *Tora*, via Mozes op de berg Sinaï aan het volk van Israël overhandigd om te functioneren als levensgids voor iedere generatie, maar de openbaring als historische gebeurtenis uit een ver verleden leverde een vloed van vragen en reacties op over de actualiteit en toepasbaarheid of aanpasbaarheid van eens geschreven teksten en eens gegeven voorschriften. Het joodse volk verkeerde onder het gezag van Perzen, Grieken en Romeinen in uiterst benarde omstandigheden. Het verlies van land, stad, Tempel en eigenlijk ook volk dat in alle richtingen uitwaaierte en uiteindelijk in een christelijke dan wel moslimse omgeving identiteit en traditie trachtte te bewaren, bracht telkens weer nieuwe gedachten over de toekomst teweeg. Hoop en verlangen richtten zich op het einde der tijden, het volledig herstel van Israëls vergane glorie, herbouw van Jeruzalem, Judea en de Tempel, de komst van een Messias die de ballingen zou samenvoeren en een nieuwe, volledige verlossing van het volk, zelfs van de hele wereld, zou bewerkstelligen. De gevoelens van hoop en de verwachtingsidealen waren talrijk, maar waarom duurde de vervulling ervan zo lang? Hoe lang moest men wachten voordat alles wat reeds in Profetenboeken, Apokalypsen en Rabbijnse tractaten was beloofd, in vervulling zou gaan?

Het is in deze ideeënstroom dat ook de 'duizend jaar' een rol speelt. De toch zo ongrijpbare tijd wordt in jaren gevangen die met het statistisch bedoelde getal duizend wordt voorzien. De behoefte aan tijdsindeling is in de Hebreeuwse Bijbel een andere dan in de latere geschriften: bijbelse interesse ligt in de eerste plaats bij de indeling van de dagen in zes werkdagen en een zevende geheiligde dag waarop men stopt met alle schepende arbeid.¹ Ook zijn de dagen ingedeeld bij maanden die berekend worden naar de verschijning van de nieuwe maan. De feestkalender is gebaseerd op dagen die een vaste plaats binnen de maanden kennen waarbij vooral de vijftiende dag opvalt, vollemaandsdagen waarop zowel het Pesachfeest in het voorjaar als het Loofhuttenfeest in het najaar een aan-

1 Zie Abraham Joshua Heschel, *De Sabbat, zijn betekenis voor de moderne mens* (Houten 1987) 77-82; idem, *God zoekt de mens. Een filosofie van het Jodendom* (Houten 1987) 232-241.

vang nemen. Ook de jaren worden ondergebracht in zevenjarige cycli, zes werkjaren en een zevende rustjaar met grote betekenis voor de land- en akkerbouw (Leviticus 25,1-7), uitkomend bij zeven maal zeven jaargangen. Daarna breekt het Jubeljaar aan, het vijftigste jaar waarin een totale maatschappelijke herstructurering plaatsvindt: iedereen wordt persoonlijke vrijheid of invrijheidstelling gegarandeerd en alle onroerend goed zoals landerijen en huizen moet aan de oorspronkelijke eigenaar of belanghebbende worden verkocht (Leviticus 25, 8-55).

Tijdsindeling en tijdpatroon vormen een essentieel onderdeel van de bijbelse benadering van tijd, maar hoe verhoudt zich dat met bijzondere gebeurtenissen zoals de watervloed, de torenbouw van Babel, de slavernij en uittocht uit Egypte of de regeringsjaren van grote koningen zoals David en Salomo en hun bemoeienis met de Tempelbouw en -inwijding? De twee Koningen-boeken en de Kronieken beantwoorden tot op zekere hoogte aan de behoefte aan chronologie om de periode van de koningen van Israël en Judea te beschrijven, maar de relatie met zowel liturgie als geschiedenis komt overduidelijk naar voren in een apocrief boek dat rond het jaar 100 voor de jaartelling is ontstaan. In *Jubileeën* gaat de auteur uit van een indeling in perioden van vijftig jaar die begint bij de allereerste week van de eerste zevenjarige periode met de schepping en de schenking van het 'grote teken' (de zevende dag) en die doorloopt tot de voltooiing van de 49ste zevenjarige periode met de openbaring op de berg Sinaï, waarna nog veertig jaren volgen voordat Israël het land Kanaän kan binnentrekken:

Daarna zullen jubileeën voorbijgaan totdat Israël wordt gereinigd van alle schuld, verontreiniging, zonde en dwaling en veilig zal wonen in heel het land. Geen tegenstander of kwade macht zal hen nog treffen en vanaf die dag zal het land voor altijd rein zijn.²

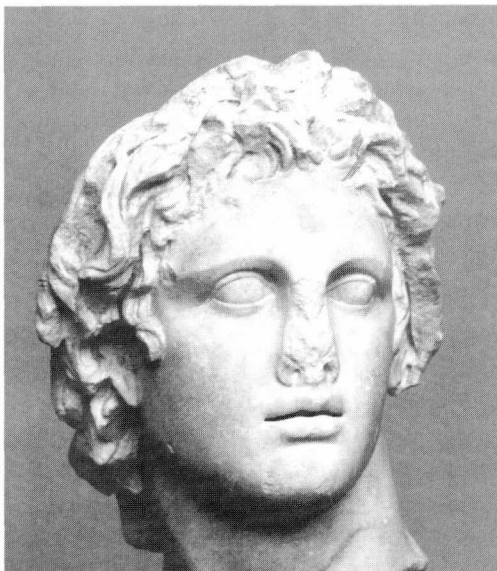
In 2 *Henoch* wordt het belang van tijdsindeling met de volgende redenen omkleed:

Ik (Henoch) vergeleek alle jaren en van elk jaar beschouwde ik de maanden en van de maanden telde ik de dagen en van de dag telde ik de uren. Ik beschouwde de uren en beschreef ze. Ik maakte verschil tussen de mensen en ik maakte een afweging in welke mate zij eerlijk waren, zoals de Heer het opgedragen had. Ik stelde een verschil vast in deze dingen: het ene jaar is van

2 H.F.D. Sparks ed., *The Apocryphal Old Testament* (Oxford 1984) 137-139.

meer belang dan het andere, de ene dag meer dan de andere, het ene uur meer dan het andere. Zo is de ene mens van meer belang dan de andere, de ene om zijn vele bezittingen, de andere om zijn wijsheid, een derde om zijn verstand, zijn talent of zijn zwijgzaamheid. (...) De Heer heeft de tijd gegeven tot voordeel van de mens. Hij verdeelde die in seizoenen en uren zodat de mens de verandering en het einde van seizoenen zou overdenken, het begin van jaren en het einde van maanden, dagen en uren, zodat hij de lengte van zijn eigen leven zou overzien. Zodra de hele schepping die God gemaakt heeft ten einde loopt, zal een ieder gaan tot Gods grote oordeel. Dan zullen de seizoenen verdwijnen; er zullen geen jaren meer zijn; maanden dagen en uren worden niet meer berekend en er zal één enkele tijd zijn.' (2 Henoch 13,36-40; 17,2-3).³

Tijdsbewustzijn in verhouding tot oorsprong en einde van de wereld houdt ook de rabbijnen bezig die hun tradities in eerste instantie mondeling on-

Alexander de Grote staat model voor de invloed van het hellenisme op het jodendom en op de ontwikkeling van het jodendom onder vreemd gezag. Uit: Jesper Carlsen, ed., *Alexander the Great. Reality and myth* (Rome 1993).

derwezen binnen de Judeese samenleving in de periode dat de Tempel in Jeruzalem nog bestond. In latere tijd, zeker gedurende de eerste eeuw toen na grote opstanden tegen het Romeinse gezag Jeruzalem werd veroverd en verwoest, verzamelden zij hun opvattingen en schreven die op tegelijk met praktische voorschriften en leefregels in juridisch-exegetische werken als de *Misjna* en de *Talmoed*. Veel van hun Bijbelverklaringen en verhalende toevoegingen werden ondergebracht in de *Midrasj*-literatuur. De rabbijnse hoofdwerken en hun latere afleidingen kunnen als normgevend worden be-

schouwd voor het jodendom in de late Oudheid en gedurende de Mid-

3 Ibidem 345-346, 353.

deleeuwen. Opvallend is dat velen onder deze leraren uitspraken doen over een millenniumindeling van de wereldgeschiedenis in samenhang met de schepping, het geven van de Tora en vooral in speculatieve zin met betrekking tot de komst van de Messias en de duur van de Messiaanse tijd. Zo leert Rabbi Kattina ('de Kleine'):

Zesduizend jaar zal de aarde bestaan en dan zal zij duizend jaar lang een woestenij zijn, zoals er geschreven staat: Op die dag (= duizend jaar) is God alleen (dat wil zeggen, in Zijn eentje) verheven. Abaje zei: Zij zal tweeduizend jaar een woestenij zijn, zoals er gezegd wordt: Na twee dagen zal Hij ons doen herleven; op de derde dag laat Hij ons opstaan en zullen wij voor Zijn aangezicht leven (Hosea 6,2). Er wordt geleerd in overeenstemming met de woorden van Rabbi Kattina: Zoals eens in de zeven jaar het land braak ligt, zo is het ook met de aarde: in het zevende millennium zal zij braak liggen, zoals er geschreven staat: Op die dag is God in Zijn eentje verheven, en er wordt ook gezegd: Een psalmlied voor de sabbat (Psalmen 92,1), hetgeen betekent dat die dag of dat millennium helemaal gelijk is aan de sabbat [waarop alles stilligt]. Er wordt namelijk gezegd: In uw ogen zijn duizend jaar als de dag van gisteren die voorbijging. In de Leer van de School van Eliahoe staat: De aarde bestaat zesduizend jaar: de eerste twee millennia zijn een woestenij (dat wil zeggen, leven zonder Tora), twee millennia lang zal de Tora een bijzondere functie voor de mensen vervullen, de volgende twee millennia zijn de dagen van de Messias, maar door onze talrijke tekortkomingen zijn deze jaren [nog voor zijn komst] verstreken.⁴

Deze tradities tonen in al hun beknoptheid duidelijk aan dat Schriftverklaring en 'logische' bewijsvoering volledig in tact blijven, ook al gaat het om eindtijdivisies waarover de meningen sterk verschillen. Dit is heel kenmerkend voor de Rabbijnen die hun gedachten op dit punt uitbreiden van duizend jaar naar duizend generaties. De letter *alef*, de eerste letter van het Hebreeuwse *alfabet* met de numerieke waarde van 1 en tegelijk 1000 (met een kleine vocaalverandering is *elef* het Hebreeuwse woord voor duizend), beklagt zich voor de Heilige, gezegend is Hij, gedurende 26 generaties (van Adam tot Mozes) en zegt tegen Hem:

Heer der wereld, ik ben de eerste van de letters, maar u hebt uw wereld niet met mij geschapen' [want het boek Genesis begint met de tweede Hebreeuwse

4 Babylonische Talmoed, tractaat *Sanhedrin*, folio 97b; *Tanchoema* > *Ekev* 7 geeft de meningsverschillen weer die er bestaan over de duur van de Messiaanse tijd waarin wederom getallen zoals 1000 en 7000 een rol spelen.

letter *bet*]. Toen sprak God: De hele wereld werd omwille van de Tora geschapen. Morgen, als Ik afdaal om Mijn Tora te openbaren zal ik met geen andere letter dan met jou beginnen: IK (Hebreeuws *Anokhi*, geschreven met de *alef* als eerste letter) ben de Heer uw God (Exodus 20,2). Bar Choetah zei nog: waarom wordt hij *alef* genoemd? Omdat hij het getal duizend aangeeft: Het woord dat Hij gebood aan duizend generaties (Psalmen 105,8).⁵

Daarom wordt ook verteld dat het in Gods gedachte opkwam om duizend generaties te scheppen, maar de meesten zijn weer uit Zijn gedachte geschrapt en het was al na 26 generaties dat de Tora werd gegeven om voor duizend generaties te dienen.⁶ Wanneer het Psalmvers zo wordt uitgelegd en de duizend generaties niet wordt gehaald, dan zou de Hebreeuwse Bijbel een onwaarheid bevatten die reeds in een andere, vroege stroom tradities aan de orde werd gesteld. De duizend generaties staan in feite voor de onbeperkte geldigheid van de goddelijke Leer, dus kan het niet anders dat de Tora een bestaan kende ver voor de openbaring op de berg Sinaï en ver voor de schepping van de wereld. Op deze pre-existentie wordt uitgebreid gezinspeeld in enkele uitspraken waarin wordt bevestigd dat de Tora tweeduizend jaar voor de schepping bestond op basis van Spreuken 8:

Ik ben de Wijsheid [...] De Heer heeft mij als eerste geschapen, lang geleden voor al het andere. Ik ben gemaakt in het begin van de tijd, ik was er al voor de aarde bestond [...] Ik was erbij toen Hij de hemel zijn plaats gaf [...] Ik was bij Hem, ik was Zijn vertrouweling.

De gepersonifieerde Wijsheid in het boek Spreuken werd door de Rabbijnen geïdentificeerd met de Tora die als metgezel van God zich koesterde in Zijn liefde maar niettemin ook woede-aanvallen kende: 'waarom vond u het nodig mij tweeduizend jaar eerder te scheppen dan de wereld? Zou u mij niet eens aan de mensen kado doen?' Daarop spraken de dienstdoende engelen tot haar: 'Wij brengen er bezwaar tegenin, want de mensen zullen tegen je zondigen. Daarom is het beter dat je bij ons blijft.' Toen barstte de Tora in gelach uit voor de Heer, zoals er gezegd wordt: 'Lachend voor Zijn gezicht' (Spreuken 8,30) en de Heilige, gezegend is Hij, zei tegen de engelen:

5 Midrasj Rabba, Genesis 1,10.

6 Midrasj Rabba, Genesis 28,4; zie ook Exodus 20,6: 'Wie Mij liefhebben en Mijn geboden onderhouden, die zal Ik trouw blijven tot de duizendste generatie'; Deuteronomium 7,9: 'God houdt zich aan de afspraak en blijft trouw aan wie Hem liefhebben en Zijn geboden volgen tot in de duizendste generatie.'

De Tora lacht jullie uit terwijl zij zegt: Wat heb ik met jullie te maken? Zijn jullie soms uit Egypte getrokken? Waren jullie onderworpen aan de Farao? Moeten jullie eten en drinken? Is er iets onrein bij jullie? Waarom zouden jullie vragen de Tora te houden? Niet jullie maar mensen moeten de Tora ontvangen, want wie onreinheid aantrekt moet dat goedmaken en zich herstellen en zichzelf reinigen.

Iedereen was direct stil totdat Mozes kwam en hen met dit antwoord overtuigde en de Tora in vreugde aan Israël gaf.⁷

Het zijn deze en talrijke andere Rabbijnse overleveringen die in de middeleeuws-joodse commentaren en mystieke tractaten hebben gevoerd tot voortdurende aandacht voor de betekenis van 'duizend jaar'. De *Zohar*, het 12e-eeuwse hoofdwerk van de Spaans-joodse mystiek of *Kabbala*, werkt het gegeven uit van Gods voorkeur voor de Tora boven de engelen zodat zij met alle macht willen aantonen hoe weinig er terechtkomt van de Leer van God eenmaal in mensenhanden geplaatst. Deze rivaliteit tussen engelen en mensen is mede aanleiding tot een geweldige vloed aan voorstellingen over goede en kwade machten, engelen en demonen, die de werking van de Tora in de wereld proberen te bevorderen of te dwarsbomen. Geen nieuw gegeven maar wel beduidend vaak terug te vinden tijdens de late Middeleeuwen in

Alef, de eerste letter van het Hebreeuwse alfabet

literatuur en geloofspraktijk. De constante onderdrukking van joodse gemeenschappen en de ernstige, acute vervolgingen van joden voerden soms tot een ongeduldige en wanhopige roep om bevrijding die in uiteenlopende kabbalistische en messianistische richtingen werd opgepakt. Het millennaristische schema kon daarbinnen tegelijkertijd uitzicht bieden op de toekomstige verlossing als ook manen tot geduld en waarschuwen

⁷ *Ozar Midrashim*, ed. Eisenstein, 450.

het einde der tijden niet te verhaasten. Niettemin zijn ook joden, zeker joden in de Moderne Tijd die de spanning voelen tussen aanpassing aan de wereld om hen heen en het gevecht om behoud van eigen identiteit en traditie, niet opgehouden tijd en geschiedenis te systematiseren en te periodiseren. De behoefte om dat te doen in zulke grote tijdblokken als millennia is gegrondvest op getallenmystiek en -magie als ook op diepe mythische gronden die in vele andere culturen eveneens te vinden zijn, bijvoorbeeld in de leer van Zoroaster waarin wordt gesteld dat de wereld twaalfduizend jaar zal bestaan, verdeeld in vier perioden van drieduizend jaar. Deze vierdeling doet denken aan Daniel 2 en 7 waar de vier koninkrijken worden verbeeld in een droom of visioen.⁸ Het hoeft geen betoog dat ook hier vele verbindingen bestaan met het duizendtal vanaf de openbaring van Johannes (20,1-6) tot het door de recente geschiedenis zo beladen geworden begrip 'duizendjarig rijk'. In elke politiek en in elke religie duiken dergelijke verbindingen op en na de 'viering' van drieduizend jaar Jeruzalem maken wij ons op om tweeduizend jaar Christendom te bezegelen met een mogelijk bezoek van de paus aan de berg Sinaï in gezelschap van een opperrabbijn en een imam om aldus Jezus' verheerlijking op de berg in gezelschap van Mozes en Elia 'na te spelen' (Mattheüs 17,1-4). God verhoede dat het gangbare jaar 2000 aanleiding wordt voor zulke en andere op hol geslagen symboliek!

8 Emil Schürer, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ (175 B.C. - 135 A.D.)* revised and edited by Geza Vermes et al., Vol. III, part I, (Edinburgh 1986) 245-250; D.S. Russell, *The Method & Message of Jewish Apocalyptic, 200 BC - AD 100* (Philadelphia 1964) 224-229.

Supplement

Pagina uit de Legenda Aurea. Uit: A. B. Mulder-Bakker en M. Carasso-Kok (eds.), Gouden legenden. Heiligenlevens en heiligenverering in de Nederlanden (Hilversum 1997).